

8. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии : в 2 т. / Сергей Леонидович Рубинштейн. — Т. 2. — М. : Педагогика, 1989. — 328 с.

9. Эльконин Д.Б. Избранные психологические труды /Даниил Борисович Эльконин. — М. : Педагогика, 1989. — 560 с.

АРТЕФАКТИ МОВЛЕННЕВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ ЯК ЕЛЕМЕНТ КУЛЬТУРИ

УДК: 008+372.461+37.03

Руденко Ю.А.

Стаття присвячена вивченню особливостей використання невербальних засобів комунікації у розвитку збагачення мовлення майбутніх вихователів. Розглядаються такі артефакти як: відстань між співрозмовниками, жести. У статті автор розглядає сутність концептів «артефакт» «артефакт мовленнєвої діяльності».

Ключові слова: артефакт, невербальні засоби виразності, відстань між співрозмовниками, жести.

Статья посвящена описанию особенностей использования невербальных средств коммуникации в обогащении речи будущих воспитателей. Рассматриваются такие артефакты как: расстояние между собеседниками, жесты. В статье автор рассматривает сущность концепта «артефакт» «артефакт речевой деятельности».

Ключевые слова: артефакт, невербальные средства выразительности, відстань між співрозмовниками, жести.

The article describes the features of nonverbal communication in the enrichment of future teachers of speech. Deal with such artifacts as the distance between the interlocutors, the gestures. The author considers the essence of the concept of «artifact», «an artifact of speech activity.»

Key words: artifact, non-verbal means of expression, vidstan mizh spivrozmovnikami and gestures.

Постановка проблеми Занепокоєність станом комунікативної освіти зумовила мовознавців, лінгводидактів, психологів, методистів, педагогів спрямувати аспектологію педагогічних розвідок на специфіку мовної та мовленнєвої діяльності людини. Оскільки невід'ємною частиною мовленнєвої діяльності є невербальні засоби виразності уважаємо за необхідне з'ясувати їх роль у комунікативному процесі вихователів дошкільних навчальних закладів та дітей дошкільного віку.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Зафіксовані наукові розвідки з проблеми використання людиною невербальних засобів виразності торкаються окремих питань становлення і розвитку здібностей розпізнавати емоції за зовнішніми експресивними проявами у дітей дошкільного віку (А.Богун, О.Аматьєва, Є.Кульчицька, С.Кулачківська, М.Лісіна, Є.Смірнова, А.Рузька, Т.Репіна, С.Хаджирадєва тощо). На наш погляд, найбільш повну класи-

фікацію засобів комунікації запропонувала група полтавських науковців. На їхню думку, невербальні засоби доцільно поділити на такі групи: фізіономіка (експресія обличчя і фігури, зумовлені будовою тіла); артефакти (прикраси зовнішності); просодика (характеристика голосу); система запахів (природні та штучні); текесика (система дотиків, дотику руки, поплескування); екетралінгвістика (введення в мову пауз, сміх, плач тощо); кінесика (комунікативно значущі рухи); проксеміка (дистанція, взаємне розміщення у спілкуванні); часові характеристики (час, запізнення) [5, с. 59].

Виділення невіршених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. У статті ми робимо спробу обґрунтувати сутність невербальних засобів виразності. Не дивлячись на те, що в науковій літературі подано досить докладний опис невербальних засобів виразності, проте значення їх для професійно-мовленнєвої діяльності майбутніх вихователів не розкрито належним чином. Тому вважаємо доцільним висвітлення означеного питання.

Мета статті полягає у розкритті сутності артефактів мовленнєвої діяльності та обґрунтуванні доцільності використання в професійно-мовленнєвій діяльності вихователів дошкільних навчальних закладів.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Передусім з'ясуємо сутність самого поняття «артефакт». За словником іншомовних слів артефакт витлумачується як (від лат *arte* – штучно, *factus* – створений) новоутворення чи процеси, які виникають при дослідженні біологічного об'єкту внаслідок впливу на нього умов дослідження [9, с.53].

Артефакти, що використовуються людиною в мовленнєвій діяльності, становлять основу невербальної комунікації. Невербальна та вербальна комунікація є складовими, без яких процес спілкування неможливий. Наукові дискусії, що точаться навколо першості та значимості складових комунікативного процесу доводять, при побудові будь-якої промови, при спілкуванні офіційному (з колегами, підлеглими, друзями, в магазині, бібліотеці, на роботі,) та неофіційному (з дітьми, в маршруті, на відпочинку, вдома) потрібно враховувати до того, які позамовні артефакти будуть доречними, яке смислове навантаження вони нести будуть в собі, яку користь чи навпаки згубний вплив вони створюють на співбесідника. Всім добре відома фраза «Словом можна вбити» знаходить підтвердження в мовленнєвій практиці. В рамках дослідження невербальна комунікація набуває соціального значення, оскільки основними комунікантами виступають вихователь та дитина. Ця рольова позиція є стандартною, вихователь здійснює керівну роль, дитина знаходиться в позиції учня. Однак, вплив, який досягається на особистість дошкільника завдяки використанню невербальних засобів виразності, невербальної комунікації, приголомшуючий. Вихователь може одним поглядом зіпсувати дитині настрій на весь день. І, навпаки, одним дотиком руки, чи доброзичливим поглядом може підбадьорити сором'язливу дитину, надихнути її на успішне спілкування з однолітками. За даними досліджень вітчизняної лінгводидактики (О.Аматьєва, А.Богун, С.Хаджирадева) [1] існує низка особливостей у розумінні дошкільниками експресивної поведінки вихователя. Найбільшу увагу дітей молодшого дошкільного віку привертає інтонація голосу вихователя. Виразну міміку педагога помічають лише 9% молодших дошкіль-

ників. Цей показник, згідно з даними дослідників, зростає до 65% в старшому дошкільному віці. Тому актуальною вважаємо проблему підвищення впливової сили вербальної та невербальної комунікації вихователя на дитину дошкільного віку через експресивне спілкування, театралізовані ігри, читання художніх творів.

Артефакт мовленнєвої діяльності визначається нами як використання людиною спеціальних невербальних засобів виразності з метою впливу на особистість співбесідника. Артефакт професійно-мовленнєвої діяльності вихователя дошкільного навчального закладу відповідно визначаємо як спеціально використовувані вихователем засоби невербальної комунікації, що підходять для ситуації спілкування в умовах дошкільного навчального закладу та допомагають вихователеві ефективніше здійснювати мовленнєвий вплив на дитину дошкільника.

Невербальна комунікація, за визначенням вчених, це своєрідна мова відчуттів, продукт суспільного розвитку...» [3, с.199] (О.Олійник); «це система знаків, що використовуються у процесі спілкування і відрізняються від мовних засобами та формою виявлення» (С.Тер-Мінасова). Невербальні явища, що беруть участь у спілкуванні, за Ю.Косенко, «...будучи біологічно і культурно детермінованими, нерозривно пов'язані із загальною моделлю людської поведінки. У такому розумінні невербальні засоби є сукупністю типових дій (рухів різних частин тіла), закріплених національно-культурними традиціями в певному мовному колективі, використовуваних у різноманітних соціально-комунікативних ситуаціях...» [2,с.10]. Завдяки етнічним особливостям невербальні засоби виразності, так само, як і вербальна мовна система, характеризуються обов'язковістю, зберігаються і передаються від покоління до покоління, виступають складовою культури кожного народу, є його характерологічною ознакою. «...Нормативність як характерна ознака невербального комплексу та його національна обумовленість зумовлює конкретність і строгу пристосованість та стереотипізацію невербальних засобів спілкування до чітко визначеного характеру конкретного комунікативного акту...» [2,с. 10].

Невербальні засоби спілкування, а також організація простору в етикеті (етикетна проксемика) – важливі підсистеми сучасного етикету. Звичайно, найуніверсальнішим і найефективнішим засобом інформаційного зв'язку між людьми є словесне (вербальне) мовлення. Але для комунікативного зв'язку люди використовують цілу низку невербальних засобів: погляди, міміку, пози, жести тощо. Мова тіла здебільшого не усвідомлюється, і тому співрозмовникам важче прикидатися й фальшивити. Вважається, що вербальним способом ми передаємо інформацію, тоді як невербально «висловлюємо» ставлення партнерів одне до одного. Невербальна мова може викликати довіру співрозмовника, захочувати його до спілкування, до відкритості або навпаки. Американський автор Алан Піз радить виділяти щодня по 15 хвилин на освоєння невербальних засобів спілкування, завдяки чому в людини не буде проблем із тим, як сидіти під час розмови, куди подіти руки, який вибрати вираз обличчя. Водночас набувається вміння читати що мову в поведінці своїх комунікативних партнерів. Зміст, результативність комунікації, самопочуття, поведінка співрозмовників залежать від їх розміщення в просторі. Ідеться про відстань між ними, положення їхніх тіл. Особливо важливим щодо цього є

дотримання параметрів міжособистісного комунікативного простору. Простору організацію спілкування вивчає створений антропологом Е. Голлом напрямок психології невербального спілкування – *проксемика* (лат. *proximus* – найближчий). У своїх дослідженнях “Мовчазна мова” та “Прихований вимір” він піддав детальному аналізу закономірності просторової організації спілкування, вплив відстані поміж людьми, їх орієнтацію у просторі на характер міжособистісних стосунків. Згідно з теорією проксемики Е. Голла, використання міжособистісної дистанції допомагає людям регулювати ступінь близькості, тримаючи під контролем вияв почуттів та емоцій.

Оскільки особистий простір є культурно релятивним та індивідуалізованим, часом подавання руки при надмірному зближенні тіл може порушити цей простір і наптовхнутись на нерозуміння, осуд. У такому випадку це не перехід межі, а її порушення, що, звичайно, викликає конфлікт. Наприклад, офіційна зона спілкування росіян визначається зазвичай відстанню, яка дорівнює довжині двох рук, простягнутих для рукоштовканих, а дружня зона – довжині двох зігнутих у лікті рук. Відстань між співрозмовниками – це ідіоетнічна ознака: у різних народів вона не однакова. Назагал вважається, що у європейців – це віддаль простягнутої руки, у латиноамериканців – руки від ліктя до кінчиків пальців, у арабів – руки від кистьового суглоба до кінчиків пальців. У латиноамериканців, арабів, деяких народів південної Європи заведено в процесі діалогу торкатися співрозмовника. Не торкатися – означає ставитися до нього холодно, неприязно. Зрозуміло, що для доторкувань потрібна близька відстань між комунікантами. В Європі відстань між спілкувальниками збільшується з півдня на північ: від 40 см в Італії до трохи не 2 м в Англії.

Відстань між спілкувальниками зумовлюється не тільки національними традиціями, але й структурою комунікативного акту, віком, статтю, станом здоров'я співрозмовників. За даними соціологічних досліджень, що проводилися в колишньому СРСР, у домашніх умовах відстань між дівчатами, молодими жінками становить у середньому 0,55-1 м, а між чоловіками 0,7-1,56 м. На вулиці ці величини дещо інакші: 0,3-1,0 м між дівчатами, молодими жінками і 1,2-1,75 між чоловіками. В Україні, дослідниками розрізняються такі дистанції між комунікантами: *інтимна* (від 0 до 0,4 м), *особиста* (від 0,4 до 1,5 м), *суспільна* (від 1,5 до 4 м) і *відкрита* (від 4 до 8 м). У США, заданими Е. Голла, інтимна дистанція становить віддаль до 0,45 м, персональна – від 0,45 до 1,2 м, соціальна – від 1,2 до 3,6 м і громадська – більше ніж 3,6 м. А.Піз пише, що величина дистанції залежить від щільності (густини) населення в місцевості, де людина виросла.

Таким чином бачимо, що відстань між співбесідниками є важливою ознакою невербальної комунікації, трактується відповідно приналежності особистості до певної культури та є певним гарантом успішного комунікативного процесу.

Пропонуємо фрагмент комунікативного тренінгу, що використовувався нами на формувальному етапі експерименту з метою розвитку уяви мовлення майбутніх вихователів. Тренінги проводились з невеликою кількістю учасників (5-10 чоловік) 4 рази на тиждень. Деякі тренінги проводились тиждень (без перерви), по 3-4 години на день. Наприклад:

Завдання 1: Чи відповідає описаній ситуації зображення героїв на малюнку?

Учасникам тренінгу пропонували малюнки, на яких було зображено певні вчинки людини, та пропонували проаналізувати міміку учасників.

Які емоції Богданчика втілені в його жестах? Як ще можна витлумачувати цей жест? Чи доводилося вам спостерігати, коли слова свідчили про одне, а вираз обличчя зовсім про інше?

Презентація тренера «Чому, спілкуючись, ми дивимося співрозмовникові в очі?»

Про те, що основним засобом спілкування є мова, ви добре знаєте. Однак для широкого спілкування часом замало слів. Ви, мабуть, помічали, як часто, спілкуючись, люди вдаються до жестів, пильно зазирають одне одному в вічі, намагаються збагнути думки за виразом обличчя не лише тоді, коли співрозмовник уникає спілкування, а й коли він надміру балакучий. Важливість таких спілкувальних засобів усвідомлено давно. Адже саме вони найточніше передають почуття людини. Недарма кажуть: «Гляне - молоко кисне»; «Скривився, як середа на п'ятницю»; «Усміхається, як дитина»; «Нахмурих брови, мов путач». Зрозуміло, що етикет не оминає увагою немовних засобів спілкування. С чимало етикетних порад, які стосуються погляду, усмішки, жестів, пози. Визначено навіть, якою має бути відстань між спілкувальниками, аби вони почувалися затишно й довіряли одне одному. Щоправда у різних народів «ввічливою» вважають неоднакову відстань: коротшу – у південних та східних народів, довшу – у північних. Вам певно буде цікаво дізнатися, чому? Річ у тім, що народам Південної Європи, Латинської Америки, Сходу властиво доторкатися під час розмови на знак довіри до руки співрозмовника. Якщо ж відстань між спілкувальниками завелика, представники цих народів не вірять тому, що чувають.

Завдання 2: Поспостерігайте та обміняйтеся думками, яку відстань між співрозмовниками вважають за доречну в Україні? Етикет не лише рекомендує певні правила, які регулюють використання немовних засобів спілкування, а й навчає розуміти ці засоби. Найбагатшою на значення, за давньою традицією, наш народ вважає мову поглядів. У різних народів мову поглядів витлумачують по-різному. Так, у Китаї та Японії спілкувальники здебільшого уникають прямого погляду, у Франції, Італії пильно дивитися на співрозмовника є цілком ввічливим. Є країни, де непристойним вважають, коли молодші дивляться в очі старшим. Наприклад, на острові Фіджі тамтешнє населення, щоб не зустрічатися поглядом із співрозмовником, навіть відвертається під час розмови.

Завдання 3: Поясніть, які почуття, настрої, ставлення до інших втілюють наведені нижче прикметники, поєднуючись зі словом «погляд»: байдужий, веселий, глибокий, довірливий, доброзичливий, життєрадісний, колючий, кривий, привітний, холодний. Спробуйте надати своєму поглядові знак, наведених вище. Потренуйтеся спочатку перед дзеркалом, а потім попросіть вашу подругу (сусіда по парті) визначити, чи досягли ви вправності.

Завдання 4: Витлумачте фразеологізми. З двома (на вибір) запишіть речення.

Очі грають; очі загорілися; очі на мокрому місці; позичити в Сірка очей; очі злипаються.

Завдання 5: Доберіть, продовжуючи наведений нижче перелік, якомога більше дієслів, що можуть поєднуватися з іменником «очі» або стосуватися його.

Розплющити, не зводити, обводити, зустрічатися...

Завдання 6: Сформулюйте на основі власного досвіду 2-3 правила про те, «як слід або не слід дивитися під час розмови. **Очі так і світяться** (у кого, чії) - хто-небудь веселий, радісний, збуджений. **Очі бігають, забігали** (чії, у кого) - 1) хто-небудь, швидко змінюючи об'єкт спостереження, відразу оглядає багато чого довкола; 2) хто-небудь виявляє неспокій, схвильованість, роздратування тощо. Що таке «спілкування без слів»? Яку роль у ньому відіграють погляди? Що вони можуть передати співрозмовникові?

Завдання 7. Коли жести бувають красномовніші за слова? Чимало етикетних приписів стосуються міміки та жестів. Знавці етикету зауважують, що за цими немовними засобами спілкування можна визначити не тільки настрій людини, а навіть її характер, місце в суспільстві. Особливого значення в етикеті надають усмішці. Багато хто переконаний, що усмішка дає змогу найточніше осягнути думки та наміри людини, ставлення до інших. В українській мові зі словом «усмішка» поєднується понад 50 прикметників, що свідчать про неймовірну багатозначність цього мімічного знаку.

Щоб опанувати мову жестів, варто знати, що вони бувають кількох видів. Є жести, за допомогою яких виділяють певні частини висловлення. Під час розмови ми підсилюємо такими жестами деякі фрази - так, ніби диригуємо собі руками. Інші жести підсилюють словесне вираження почуттів. Відчуваючи захоплення, радість, розчарування, подив, роздратування, гнів тощо, ми розводимо руками, хапаємося за голову, трусимо кулаками, б'ємо себе в груди. Є жести, які використовують, щоб виділити якийсь предмет у просторі, а є й такі, за допомогою яких люди намагаються «змалювати» предмети, інших людей і т.ін. Саме ці жести використовують як засіб спілкування, коли співрозмовники говорять різними мовами.

Усім вам знайомий жест, за допомогою якого ви засвідчуєте своє бажання відповідати - піднесена вгору рука із випрямленими і стиснутими пальцями. Це жест-символ. У різних народів у мові жестів чимало відмінностей. Та й узагалі - ставлення до жестикуляції неоднакове. Дослідники наводять, зокрема, такі цифри: італієць жестикулює впродовж годинної розмови в середньому 120 разів, француз - 80, фінн - 1 раз.

Українці за жестикуляцією в Європі займають середнє місце. Про небажаність надмірної жестикуляції свідчать і прислів'я: «Не махай руками, як вітряк крилами», «Не роби вітру руками».

Завдання 8 «Деякі правила «мови без слів». Дружня усмішка створює позитивну атмосферу спілкування, допомагає подолати недовіру, упередженість, злість. Вважають, що вона є прикметою людини чесної, розумної, вихованої. Аби не створити про себе враження неввічливої людини, варто пам'ятати, що не слід зловживати жестами: надмірна жестикуляція розпорощує увагу співрозмовника. Не можна використовувати жести, що передають особливості ходи, постави, зовнішності інших.

Чимало жестів вважають непристойними; тож їх використання є порушенням етикету.

Завдання 9. Поспостерегайте, як ви жестикулюєте. Для цього по черзі розкажіть той самий уривок із цікавого кінофільму. Порахуйте, хто та скільки разів жестикулював, яким жестам віддавав перевагу. Порадьте одне одному, як удосконалити вміння жестикулювати.

Завдання 10. Запропонуйте одне одному по черзі показати, що таке гвинтові сходи; як пересувається змія; яку завбільшки рибу ви зловили минулого літа. Поясніть, коли доречні використані вами жести, а коли вони справлятимуть враження непристойних. Якою є роль жестів і міміки в розмові? Назвіть основні жести довіри, щирості? Як за допомогою міміки можна переконатися, що людина вам рада, поважає вас?

Розрізняйте слова усмішка та посмішка. Ці слова є синонімами, проте здебільшого їх розрізняють за відтінками значення: усмішка - доброзичлива, посмішка - глузлива. До якої групи правил етикету належить «мова без слів»? Доведіть важливість уміння спілкуватися без слів. Назвіть декілька правил «мови без слів». 1. Прочитайте уривок з повісті Всеволода Нестайка «Тореадори з Васюківки». Чому без згадки про жести розповідь письменника була б неправдоподібною? Знайдіть вислови, що стосуються жестів та виразів обличчя. Що означають ці немовні засоби в описаних ситуаціях? «З неспокійним серцем підпливав я до острова. І що ближче підпливав, то сильніше трепетало моє серце: живий чи неживий, живий чи неживий... І раптом радість шаленим криком забулькотіла в моєму горлі, як вода в закипілому чайнику: - Ого-го-го-го-го!.. Я побачив його. Живісінький і цілісінький стояв мій другачка Кукурузяка на березі, виткнувши з кущів голову, і радісно усміхався мені. Тільки ніс у нього був облуплений і праву щоку навкосо перетинала свіжа подряпина. Але що таке подряпина на щоці такого геройського хлопця, як Кукурузо? Ніщо! Коли я пристав до берега, мені хотілося кинути с і обняти його на радощах, але я стримався. Я лише штурхонув його в плече й спитав: - Ну як? Як ти тут? - Нічого, - ляснув він мене по животу й одразу додав, узявшись рукою за щоку і похитуючи головою: Тут гаке було-о-о... - Що?! - спи гав я, ніби нічого й не підозрював.

- Ти, однак, не повіриш. Подумаш, що я брешу. - Ну? - Шпигуни на мене нападали вночі. От тобі й ну! Бився я. Так бився, як ніколи в житті. Думав, що загину. Ось бачиш, - він ткнув пальцем у подряпину на щоці, тоді задер сорочку й показав синець на ребрах. - Ну? Ну? - нетерпляче спитав я. - Як же воно було? - Пожди. Я все по порядку. - І Кукурузо почав розповідати... Коли ж він дійшов до трагічного опису бійки з незнайомцем - як він брикнув ногами, як незнайомиць упав на нього й почав дряпатися, - у мене в животі раптом щось засміялося, пролоскотіло в горлі й вирвалося з рота коротким гиком. Кукурузо ображено пирхнув: - Ти що - дурний? Тобі, звичайно, смішки. Попробував би ти. - Ану повтори ще раз, як воно було - ота бійка, - попросив я. Кукурузо повторив. Я покивав головою, зітхнув і сказав: - То був я. Кукурузо вирячився на мене. - Це точно був я... Дивись, - я закопив холошу й показав на носі під коліном здоровенний синець. - Твоя робота. І я розказав все, що трапилося зі мною цієї ночі. Кукурузо лишень очима кліпав: - То виходить, що то... що то... билися ми з тобою? А мені ж здалося, що був хтось такий здоровецький... - А мені, думаєш, ні? Просто велетень. Ми глянули один на одного і раптом як зарегочемо!» 2. Пригадайте, що знаєте

з попередніх уроків про жест-привітання «потиск руки». Сформулюйте й запишіть 2-3 правила вживання цього жесту.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Перспективу подальших наукових розвідок в даному напрямку вбачаємо у висвітленні сутності таких артефактів мовленнєвої діяльності вихователя як жести, міміка, погляд очей, усмішка тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Богуш А.М. Культура речевого общения детей дошкольного возраста / А.М.Богуш, Е.П.Аматьева, С.К.Хаджирадева//. – Х. : Ранок, 2011. – 238 с.
2. Косенко Ю.В. Особенности невербальной передачи информации в процессе межкультурной коммуникации/ Ю.В.Косенко// «Филологические трактаты», 2010. №1. – С. 5-11.
3. Олійник О. Ораторське мистецтво юриста./О.Олійник// Навчальний посібник. Київ. : Кондор, 2009. – 210 с.
4. Пиз А. Язык телодвижений. Как читать мысли других по их жестам. - Нижний Новгород, 1992. – 257 с.
5. Педагогічна майстерність / І. А. Зязюна, Л. В. Крамущенко, І. Ф. Кривонос та ін.; За ред. І. А. Зязюна. – К., 1997.
6. Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация./ С.Г.Тер-Минасова// – М., 2000. – 624 с.
7. Ekman P., Friesen W.V. Unmasking the Face. Engelwood Cliffs, New Jersey : Prentice-Hall, 1975. – 212 p.
8. Пиз А. Язык телодвижений. Как читать мысли других по их жестам. - Нижний Новгород, 1992. – 257 с.
9. Словник іншомовних слів. – М., Рус. Яз, 1998. – 806 с.
10. Фаст Дж. Язык тела. Как понять иностранца без слов. – http://www.klex.ru/books/communication/body_lang.rar
11. Scherer K. R. Component Models of Emotion Can Inform the Quest for Emotional Competence. In G. Matthews, M. Zeidner, and R. D. Roberts (Eds.), The Science of Emotional Intelligence: Knowns and Unknowns. – New York: Oxford University Press, 2007. – P. 101-126.

ОРГАНІЗАЦІЯ ДОСЛІДНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УЧНІВ: ВІД УПРАВЛІННЯ ДО САМОУПРАВЛІННЯ (НА МАТЕРІАЛІ ПРИРОДНИЧИХ ДИСЦИПЛІН)

*УДК 371.388:5.
Крива Марія*

У статті розглянуто особливості організації дослідницької діяльності учнів на матеріалі природничих дисциплін, проаналізовано шляхи ефективного управління дослідницькою діяльністю.

Ключові слова: творча особистість, дослідницька діяльність, управління дослідницькою діяльністю.

В статье раскрыты особенности организации исследовательской деятельности учащихся на материале естественнонаучных